

УДК 94(477):355.4

Кіннота античних армій Північного Причорномор'я

К.М. КОЛЕСНИКОВ

Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ, E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Авторське резюме

Ця стаття присвячена опису, аналізу та узагальненню особливостей організації і тактики кавалерійських частин армій античних держав Північного Причорномор'я: Ольвії, Херсонесу, Боспору. Автор упевнений, що основою збройних сил цих держав було громадянське ополчення – вільні, економічно незалежні землевласники, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав чоловіки – повноправні громадяни. В монархічному Боспорі поширилася практика залучення значної кількості найманих контингентів, що утримувалися за рахунок прибутків царської скарбниці та спеціального прямого податку. З контингентами важкоозброєної піхоти – голплітами або мечниками-тюреофорами взаємодіяла кіннота. В класичний та елліністичний періоди в складі античних армій Північного Причорномор'я були представлені контингенти легкої (стрілки-токсоти) та важкої (аконтісти та списоносці) кінноти. У римський період принаймні на Боспорі фіксується формування загонів катафрактною кінноти, зразком для якої слугувало озброєння і тактика сарматської кочової знаті аспургіан, сіраків, аорсів тощо.

Ключові слова: тактика, античні армії, Північне Причорномор'я, скіфи, сармати, кіннота / кавалерія, вершники, катафрактарії, токсоти.

Horsemanship of ancient armies of Northern Black Sea region

K.M. KOLESNYKOV

Academy of customs service of Ukraine, Dnepropetrovsk, Ukraine,
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru**Abstract**

This article deal with the description, analysis and generalization of features of organization and tactics of cavalry of the army ancient states of the Northern Black Sea region: Olbia, Chersonese, Bosphorus. Author sure that the foundation of the armed forces of these states was a civil militia – free, economically independent landowners, endowed with the broadest volume of political and social rights men – full citizens. Bosphorus kings have attracted a significant number of hired troops that held by the royal treasury income and special direct tax. The cavalry is interacted with heavily armed infantry contingents – hoplites or swordsman- thyureoforo. The contingents of lightweight (arrow-toxots) and heavy (akontists and spearmen) cavalry were presented as part of ancient armies of the Northern Black Sea Region in Classical and Hellenistic periods. In the Roman period on the Bosphorus fixed formation units of cathafractarian cavalry. The weapons and tactics of the Sarmatian nomadic nobility (Aspurhianian, Sirak, Aorsy and more) were served as a model for Bosphorus cathafractarian horsemen.

Key words: tactic, ancient armies, Northing Black Sea region, Scythians, Sarmatians, horsemanship / cavalry, cataphractarii, toxots.

Постановка проблеми. У воєнно-історичній літературі вже давно дебатуються питання про відмінності понять «кіннота» та «кавалерія», а також про існування такого роду військ як добре вишколені підрозділи кіннотників у стародавніх арміях. Ми не маємо наміру не тільки підключитися до цієї дискусії, але навіть викладати її хід та наводити власні коментарі. Достатньо лише зазначити, що, на думку одних авторів, кавалерія як рід військ – регулярні, дисципліновані та чудово зорганізовані загопи вершників – з'явилася в європейських арміях Нового часу. На думку інших дослідників, кавалерія як рід військ зародилася ще в античності, оскільки не можна заперечувати системності в вирошуванні і тренуванні елітних бойових коней у кінних заводах елліністичних монархів та Риму, не можна сумніватися в ви-

сокому ступені бойової злагодженості кінних іл, ал, турм, вексіяцій в елліністичних і римських арміях.

Сучасна історіографія, хоч і не дуже велика за кількісним обсягом, проте на повну потужність використовує весь потенціал античних текстів та артефактів. Можна назвати низку імен дослідників, праці яких уже склали класику жанру: В. Д. Блаватський, Д. Веррі, Є. В. Черненко, А. М. Хазанов, О. В. Симоненко, Б. Г. Петерс, М. В. Горелик, Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровський, М. Мілчарек, Дж. К. Андерсон тощо [1; 2; 3; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 18]. Окремі розвідки про кінноту античного Причорномор'я містяться в загальних виданнях з військової історії або з історії Північного Причорномор'я взагалі, наприклад, у науково-популярній ко-

© К.М. Колесников, 2015

лективній праці «Вершники війни» [6]. Мета дослідження, отже, полягає в аналізі та узагальненні джерельних та літературних свідчень, що дозволяють уявити військовий лад, озброєння і тактичні прийоми кінних підрозділів давньогрецьких армій Північного Причорномор'я.

Виклад основного матеріалу. У добу архаїки, саме тоді, коли в Північне Причорномор'я було виведено переважну більшість еллінських колоній, давньогрецькі армії Еллади мали дуже слабку кінноту. Якісними загонами вершників могли похизуватися хіба що рівнинні хліборобські області з потужними аристократичними верствами – Фессалія, Беотія, окремі райони Малої Азії, Південна Італія та Сицилія. Проте і в інших областях військова служба верхи була виключно прерогативою аристократичних заможних суспільних кіл. Аристократія подекуди (наприклад, у Кірені, Північна Африка) продовжувала використовувати престижні, хоч і вкрай архаїчні бойові колісниці. Цілком ймовірно, що за відсутності багатой аристократичної верстви, здатної власним коштом купувати й утримувати дорогих бойових коней, у перші десятиліття, якщо не довше, від заснування північнопричорноморських колоній кінноти не існувало ані в Борисфеніді-Ольвії, ані в Тірі, ані в Херсонесі. Неможливість протистояти без власної кінноти степовим кочівникам скіфам, що повністю контролювали прилеглу до полісної хори степову смугу південної України, повною мірою компенсувалася протекцією з боку окремих скіфських можновладців. Важко уявити, щоб заснування на морському узбережжі нових поселень, на перших порах майже не захищених, могло б відбуватися без узгодження зі скіфськими племінними лідерами. Подібну тезу непрямо підтверджують філософічні міркування Страбона щодо кочівницької вдачі та характеру співжиття номадів та осілих мешканців. У розділі своєї «Географії», присвяченому Скіфії і Тавриді, він писав: «Кочовики, дійсно, швидше воїни, ніж розбійники, все ж ведуть війни через данину. Дійсно, вони передають свою землю у володіння тим, хто хоче її обробляти, і задовольняються, якщо отримують навзаєм відповідну домовлену плату, і то помірну, не задля збагачення, але тільки для того, щоб задовольняти необхідні щоденні потреби життя. Однак з тими, хто їм не сплачує гроші, кочовики воюють. Тому-то Гомер і називав цих людей одночасно «справедливими» і «бідними». І насправді, якщо б їм правильно виплачували орендну платню за землю, то вони ніколи б не починали війни. Але їм не платять правильно люди, впевнені в тому, що у них самих досить сили, щоб легко відбити нападників або завдати вторгненню» (Strabo. VII, IV, 6). Нині ці думки можуть здатися однобічними, спрямованими на ідеалізацію моральних чеснот неци-

вілізованих номадів, але для нашої теми важливо, що Страбон не сумнівається в первинній належності прибережних земель Північного Причорномор'я кочовикам, у законності їхнього права стягувати кошти з грецьких поселенців та природності відносин між осілими еллінами та кочовими скіфами як між орендарями та орендодавцями.

Установлення зв'язків із місцевими племенами сприяло як виробничій інтеграції еллінських колоній в економіку причорноморського регіону, так і адаптації військової справи до місцевих реалій. Уже в останній третині VII – першій половині VI ст. до н. е. березанські ремісники проводили сезонні роботи в низьці Дніпра (т. зв. Ягорлицьке поселення), де виробляли цілий спектр металевих і скляних виробів. Ці вироби, переважно, призначалися для збуту у варварському середовищі, проте не варто сумніватися, що якась їх частина опинялася в обігу в середовищі самих колоністів. Важливою складовою цієї продукції були наконечники стріл, а, як відомо, лук у той час був невід'ємною складовою паноплії легкого піхотинця і вершника. Більшість ягорлицьких наконечників відноситься до скіфських типів.

Окрім бронзових литих наконечників стріл, основна маса предметів озброєння т. зв. скіфського типу представлена залізними кинджалами-акінаками. Така зброя зустрічається в архаїчних комплексах Ольвії, Березані і Ягорлицького поселення. Цей факт у науці коментується по-різному: як доказ присутності скіфів у складі населення Ольвії (Капошина, Пятишева), як ознака домінування принципів скіфського військового мистецтва у ольвіополітві (Черненко) або ж як свідчення оформлення «гібридного» комплексу озброєння ще в метрополії, напередодні колонізації Північного Причорномор'я (Назаров). Нібито «гібридна» паноплія, що містила як елементи «скіфської» зброї – типовий «скіфський» лук, меч-акінак, так і чисто еллінські зразки – колюче-рублячий меч-ксифос, важкий спис-дору, важкий гоплітський, «аргівський», щит-аспіс, склалася ще у Малій Азії. В. В. Назаров стверджує, що грекам-колоністам після прибуття на північне узбережжя Понту непотрібно було запозичувати луки чи акінаки у місцевого населення. Акінаки і наконечники стріл «скіфського» типу могли бути сприйняті греками-іонійцями ще в метрополії від персів, під протекторатом яких перебував Мілет, або ж від скіфів під час їх середньоазіатських походів. При цьому, наполягає фахівець, тактика залишалася еллінською, в основі якої лежало опертя на важкоозброєну піхотну фалангу [11]. На користь цього припущення свідчать зображення гоплітів і знахідки деталей власне грецької зброї на пам'ятках регіону. Основу військової сили Ольвії і Херсонесу складало громадянське ополчення, що складалося переважно з важкоозброєних пі-

хотинців-гоплітів, які на полі бою вишикувалися традиційною для еллінів фалангою. Тим не менш, перебування еллінських колоністів у середовищі причорноморських скіфів сприяло зростанню ролі кінноти (як, між іншим, і легкоозброєної піхоти). Однак протягом перших століть історії Ольвії і Херсонеса не склалися сильної, впливової і багатой аристократії, через що кіннота не здобула настільки великого розвитку, як на Боспорі.

Контроль над степовими теренами Криму, боротьба з підкореними меотськими племенами Прикубання і Подоння, не кажучи вже про відбиття зовнішньої загрози, були неможливі без ефективного кінного війська. Не варто забувати, що, за однією з історичних теорій, виникнення Боспорської держави було стимульовано скіфською загрозою. Так, після вдалого відбиття вторгнення перського царя Дарія I Гістаспа близько 513/512 р. до н. е. у скіфському суспільстві розгорнулися інтеграційні процеси, наслідком яких на початку V ст. до н. е. став масований тиск на давньогрецькі колонії. У підсумку Ольвія піддалася скіфському протекторатові, а набагато чисельніші поселення вздовж Керченської протоки близько 480 р. до н. е. об'єдналися під владою Археанактидів – династії архонтів Пантікапея.

Письмові, археологічні та іконографічні джерела свідчать, що кіннота відіграла величезну роль в армії Боспорської держави від IV ст. до н. е. до IV ст. н. е. В перші десятиліття боспорської історії основою армії, як і в інших колоніях, була важкоозброєна фаланга. Поодинокі вершники не відігравали суттєвої ролі, вони використовувалися як розвідники та гінці. Існували також верхові гопліти – не справжні кавалеристи, а заможні громадяни-піхотинці, які верхи доїжджали до поля бою. Свого роду показником слабкості справжньої кінноти був низький рівень розвитку сільської території європейського Боспору на відкритому зовнішнім нападам Керченському півострові, на відміну від значно чисельніших сільських поселень на азійському березі протоки, добре прикритому протоками Кубані.

Появу кінних воїнів на боспорській службі фахівці маркують виникненням поблизу грецьких поселень величезних курганних некрополів. На теренах, прилеглих до античних поселень, свої поховальні усипальниці будували ті варварські ватажки, які були пов'язані з греками міцними союзницькими узами або зв'язками залежності. Боспорська верхівка, очолена після 438 р. до н. е. іноземною за походженням династією Спартокідів, була традиційно лояльна до туземної знаті, що сприяло взаємній інтеграції грецької і варварської еліт. Невелика за чисельністю власне боспорська кіннота складалася з представників боспорської аристократії. Остання, внаслідок по-

стійних контактів, у тому числі й змішаних шлюбів, із верхівкою місцевих еліт, переймала озброєння і тактику союзної варварської кінноти, представники якої в свою чергу ніколи не відмовлялися від високохудожніх зразків грецького озброєння. Поховання зі зброєю, загалом не поширені в самій Греції V–IV ст. до н. е., продовжувалися на Боспорі протягом усього античного періоду.

Уже наприкінці IV ст. до н. е. боспорські правителі вправно керували великими масами кінноти, що зокрема продемонструвала громадянська війна 310–309 рр. до н. е. Старший син і спадкоємець покійного Перісада I Сатир II переміг у битві на річці Фат (імовірно приток Гіппаніса – Кубані), в якій взяло участь близько 30 тис. вершників з обох боків, особисто командуючи кіннотою, за словами грецького історика Діодора, «відбірними воїнами» (Diod. XX, 22). Крім цих відбірних вояків, Сатир II очолював 10 тис. скіфських вершників-союзників. Саме удар цього змішаного кавалерійського з'єднання відкинув кінноту царя Аріфарна та вирішив долю битви. Таким чином, в Боспорському царстві синтезувалися воїнські традиції грецької і варварської кінноти.

Особливості озброєння цієї «гібридної» кінноти можна спостерігати на прикладі зброї, знайденої в курганних похованнях Боспору. Найбільш показовим, на думку фахівців, є комплекс озброєння з кургану поблизу Керчі на землі мурзи Кекуватського, відкритого Антоном Ашиком у 1838 р. Тут у ноги небіжчика було покладено шолом аттичного типу з рухомими нащічками і пара рельєфних кнемід (наголінників). Останні відрізняються високою якістю, рельєф імітує м'язи чоловічої гомілки, а по краю зберігся ряд дрібних отворів для кріплення амортизаційної підклади. Нагрудний обладунок відсутній. Проте, вкрай важко припустити, щоб вершник такого рівня, озброєний міцним та високохудожнім захисним спорядженням голови і ніг, наважився обійтися без захисту тулуба. Вірогідно, корпус вершника захищав панцир із органічних матеріалів – шкіри або льону, що не збереглися в похованні. Поряд із деталями захисного спорядження у похованні знаходився меч з обкладеною золотом рукояткою та точильний камінь, вірогідно, підвішені на шкіряному поясі. Клинок меча розпався внаслідок корозії, але можна впевнено відновити його у вигляді витягнутого рівнобедреного трикутника довжиною 0,8–1 м, а можливо й більше. Такий меч, на відміну від скіфського акінака раннього часу, вповні дозволяв рубати з коня пішого супротивника. У руках похованого знаходилися два пучки тригранних стріл з бронзовими позолоченими наконечниками, на деяких помітні мітки. Збереглися також частини древків стріл. Це може вказувати на те, що в комплект озброєн-

ня вершника входив лук. Він, як і запозичений у скіфів горит – сагайдак із футляром для лука, в похованні не зберігся, бо був вироблений із органічних матеріалів – дерева, шкіри. У кінському похованні знайдені бронзові деталі кінської узди, виконаної у варварській манері. Останнє може натякати на те, що боспорські вершники використовували місцевих коней, яких супроводжувала кінська зброя варварського походження. Якщо продовжити цю паралель, можливо, і тактика боспорської кінноти відповідала не грецьким, а туземним взірцям.

Наші уявлення про паноплію вершника доповнюють знахідки в інших курганах. Так, у кургані Куль-Оба крім меча і точильного каменя знайдено дві обкладки горитів (одна у вигляді оленя), що підтверджує обов'язковість використання лука знатними воїнами. Неподалік від кістяка, поруч із кінським похованням знайдено два довгі залізи наконечника списа. У кургані Патініоті (названий на честь командира флотилії, матроси якої розграбували поховання) було знайдено меч та кілька залізних лусочок панцира, обтягнутих золотом, – залишків лускатого обладунку скіфського типу. Також знайдено декілька перетягнутих бронзовою проволокою залізних пластин – можливо фрагментів покриття щита або складеного у могилу пластинчатого обладунку. Привертає увагу озброєння з кургану Ак-Бурун, розташованого на мису в центральній частині Керченської протоки. Це поховання має грецькі особливості конструкції у вигляді черепичного перекриття склепу, проте стереотипно варварські зразки озброєння. Тут знайдено клинок надзвичайно довгого меча (понад 1 м), фрагменти лускатого обладунку, наконечники списа і дротиків, залишки численних стріл. Шолом відсутній, проте його заміняє ажурна золота тіара, що, вірогідно, надягалася на шкіряну основу. Також можна згадати невелике поховання у поселення Камиш-Бурун, що належало не вищому аристократу, а вояку нижчого соціального становища. Там знайдено колчан із бронзовими наконечниками стріл, довгий меч і залізний наконечник спису. На Таманському півострові поховання з багатим набором озброєння були знайдені в курганах Велика і Мала Близнючки. У 1865 р. під час розкопок першого відкрито склеп із військовим похованням кінця IV – початку III ст. до н. е., у якому, між іншим, виявлено чудовий бронзовий шолом у вигляді фрігійського ковпака (рис. 1.4), бронзові пластини з позолотою, які потрактували як уламки панцира з поножами, великий залізний меч, невеликий кинджал, сім списів, безліч бронзових наконечників стріл.

Для характеристики подальших ліній еволюції боспорської кінноти показовими є

теракотові вотивні статуетки, що з'явилися на Боспорі десь у другій половині III ст. до н. е., – фігурки вершників, які спокійно рухаються праворуч (рис. 2). Усі такі зразки коропластики мають досить низьку якість, факхівці пов'язують їх із поширеним на Боспорі стародавнім культом героїв. Деталі на статуетках відтворені дуже недбало, пропорції коня і вершника часто передані невірно, проте привертає увагу, незважаючи на всю умовність трактування, загалом варварський, східний зовнішній вигляд костюма вершника, що зокрема виявляється в головному уборі типу башлика із загостреним верхом. Усі теракотові статуетки пов'язані з культом, виступаючи в даному випадку в сфері уявлень про роль і призначення чоловіка як воїна-героя. Існують подібні статуетки піших воїнів, які зображають виразно кельтський костюм і кельтські взірці озброєння. Виявляється, що героїчний ідеал піхотинця був навізаний Заходом, вершника – Сходом, тобто світом євразійських степів [5, с. 119]. Кургани варварської знаті в цей час зосереджені тільки в азіатській частині Боспору, ближче до кочовиц сарматських племен. Не дивно, що в їх культурі яскраво виступають саме сарматські риси, зокрема манера прикрашати бойових коней круглими, переважно, срібними бляхами – фаларами. Розташована поблизу Великої і Малої Близнючок Буєрова могила містить кінське поховання зі зброєю із бронзових блях, покритих сріблом і позолотою, та чоловіче поховання в складеному з тесаних вапнякових плит склепі. Тут було знайдено ве-

Рис. 1. Знахідки зброї в боспорських курганах IV ст. до н. е.: 1 – обкладена золотом рукоять меча; 2 – обкладені золотом піхви меча; 3 – шолом халкідського типу; 4 – шолом у вигляді фрігійського ковпака; 5 – бронзовий наголінник (1, 3, 5 – курган Кекуватського; 2 – Куль-Оба; 4 – Велика Близнючка) [3, рис. 21, с. 77]

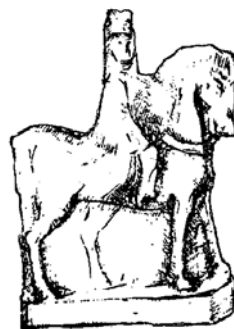

Рис. 2. Теракотова статуетка з зображенням вершника (поселення Артюценко I на Таманському півострові) [3, рис. 37, с. 127]

ликий супроводжувальний поховальний інвентар – золоті вінки, велика кількість срібного і бронзового посуду тощо. Вражає набір зброї: п'ять мечів, шість списів, маса залізних наконечників стріл, уламки панцира з кованих залізних пластин, такі ж пластини для щита (?) і бронзовий шолом з нащічками. Мечі в піхвах із золотими накладками відносяться до сарматських типів (рис. 3.3). В кургані у с. Мерджани неподалік від Анапи було знайдено комплекс речей першої половини II ст. до н. е. Серед озброєння знайдено короткий меч або кинджал та два конічних бронзових шолома (рис. 3.1). Конічні шоломи, подібні знахідкам із Мерджан, почали виготовлятися в Греції в елліністичний час, вірогідно, у відповідь на поширення рублячих ударів кельтських мечів. Не дивно, що вони поширюються в континентальній Греції та Малій Азії від часів галатського вторгнення.

Важливими для розуміння військової справи є нумізматичні джерела. Досить популярним сюжетом на монетах Північного Причорномор'я є зображення луку і стріл. Масово зображуваний на монетах тип луку належить до т. зв. скіфського типу з перехватом у центральній частині і симетричним вигином обох половин – сигмоподібний лук. Однак на боспорських монетах другої половини III – першої половини II ст. до н. е. можна побачити лук незвичної асиметричної форми (рис. 4). Якщо тут немає помилки в штампах, йдеться про досить раннє запозичення «гунсько-

Рис. 3. Знахідки з боспорських курганів: 1 – бронзовий шолом; 2 – золота пластинка з зображенням вершника і богині; 3 – обкладені золотом піхви меча (1, 2 – Мерджани, 3 – Буєрова могила) [5, рис. 59, с. 119]

Рис. 4. Боспорська бронзова монета з зображенням луку асиметричної форми (Артющенко І на Таманському півострові) [5, рис. 60, с. 120]

го» луку, більшого та потужнішого за «скіфський». Утім, хрестоматійною залишається думка, що сармати Північного Причорномор'я взяли на озброєння такий тип луку в I–II ст. н. е. [14, с. 28].

Ще одним цікавим артефактом, що істотно виводить за загальноприйняті хронологічні межі появу пореволюційно нових технологічних зразків воєнного оснащення і озброєння кавалерії, є археологічна знахідка 1859 р. в одному з курганів під Керчу. Цей поховальний комплекс, на жаль, досі повністю не вивчений і не опублікований, його опис зберігається в архіві ІМК РАН. Поховання, зроблене за грецьким взірцем, належить чоловікові, якого не супроводжували ані зброя, ані кінські поховання. З інвентаря привертає увагу залізний стригаль – спеціальний ніж, що слугував грецьким атлетам після змагань для зскрібання з тіла залишків олії і поту з налиплим піском, а також червонофігурна ваза із зображенням двох фігур, що стоять біля жертовника. За цією посудиною Н. І. Сокольський датував увесь комплекс IV ст. до н. е.

З усіх знахідок увагу привертає дерев'яна основа сідла, що являє собою вигнуту пластину розміром 28 x 22,5 см, з її нижнього боку міститься виїмка близько 1 см, можливо, для повстяної підкладки (рис. 5). З боків пластини містяться прорізи, в яких закріплені кінці гнутого дерев'яного стрижня товщиною 2 см, що був, імовірно, основою сідельного заднику. Місце поєднання стрижня з пластиною охоплене бронзовою обіймою, що набита за допомогою бронзових цвяхків. Справа в тому, що відповідно до загальноприйнятої думки, сідло з твердою основою, виготовлене з дерева і оснащене вертикальними виступами в передній і задній частинах, з'явилося приблизно на межі ер. Раніше були поширені зроблені зі шкіри м'які сідла, що мали набивку, яка створювала невелику передню луку. Таким чином, цей надійно датований артефакт дозволив дослідникам припустити, що конструкція сідла з твердою основою склалася в світі кочівників приблизно на 400 років раніше, ніж досі вважалося, при цьому вже в другій половині IV ст. до н. е. культурні імпульси зі сходу досягли Боспора [5, с. 87–89].

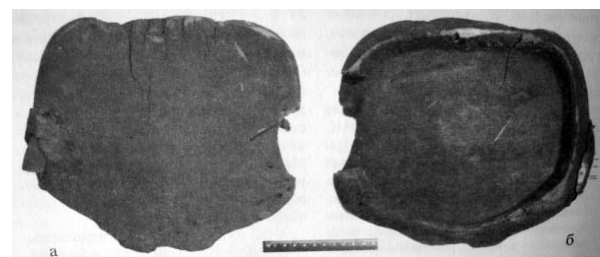

Рис. 5. Дерев'яна основа сідла з Пантікапея [5, рис. 43, с. 88]

Ядро боспорської кінноти складали важко-озброєні елітарні військові підрозділи аристократичного походження, вихідці з грецького та варварського середовищ. Комплекс захисного озброєння складався з грецьких шоломів, іноді перероблених (зі зрізаною нижньою частиною, замість якої кріпилася шкіряна бармиця, що перетворювало специфічно піхотні шоломи на кавалерійські), панцирі як грецького типу, так і лускаті інколи посилені нагрудниками. Рідко використовувалися щити. Нижню частину ніг захищали наголінники, під які одягалися штани і м'які чоботи (хоча, можливо, боспорська аристократія воювала за грецьким взірцем із оголеними ногами). Важкі вершники активно використовували лук і дротики як дистанційну зброю, залізні списи як наступальну зброю для таранного удару кінського кулаку, а також мечі, переважно довгі з клинками у формі рівнобедреного трикутника, як ближню зброю для ураження піхотинців. Таким чином, на відміну від кіннотників материкової Греції, їхні боспорські колеги були, так би мовити, вояками значно ширшого профілю – майже універсалами.

Легка кіннота Боспорського царства, ймовірно, комплектувалася переважно з варварів (скіфів, синдо-меотів, згодом сарматів) – союзників чи найманців.

Узагальнюючи сказане, можна констатувати впродовж IV–III ст. до н. е. комбінацію грецької і варварської традицій у тактиці і озброєнні кінноти Боспорського царства на межі класичного та елліністичного періодів. На рубежі нашої ери, в умовах постійних військових зіткнень із кочівниками, в складі боспорської армії ще більше зростає значення кінноти. Так, серед пантікапейських надгробків I–II ст. н. е. лише близько 12 % мають сюжети з зображеннями піхотинців, тоді як 33 % – прикрашені рельєфами з озброєними вершниками. Це не означає, що поховані під ними чоловіки всі без винятку належали до кінноти, просто у північнопричорноморських еллінів було поширене вшанування героїзованих померлих у вигляді вершника, одночасно такі зображення символізували належність до аристократичного соціального прошарку. Не раніше рубежу ери у складі боспорської армії формується особливий різновид важкої кінноти – так звані катафрактарії (дослівно «(повністю) покриті [бронєю]» (рис. 6; 7). Йдеться про діючих у певному бойовому порядку кінних воїнів, забезпечених важким обладунком і набором наступального озброєння, головну роль у якому відіграє довга важка піка. Також до озброєння таких вояків входили довгий рублячий меч та лук «гунського» типу. Поширення останніх пов'язують із аспургіанами – вихідцями з сарматського середовища, що були, вірогідно, частиною центральноазіатських племен аланів, які мігрували в Східну Європу та

за часів царя Асандра (47–17 рр. до н. е.) розселилися на східному кордоні Боспорського царства, між Фанагорією і Горгіппією.

Привертає увагу знайдена поблизу сучасного Темрюка, в районі перебування аспургіан, надгробна стела Матіана, сина Заїдара, датована кінцем I ст. до н. е. (рис. 8). Зображений на стелі вояк одягнений у короткий панцир із розрізом, він тримає в лівій руці кінський повід, а правою утримує довгий спис, який вийшов за межі поля рельєфу. З правого боку вершника приторочено лук «гунського» типу зі спущеною тягивою і колчан зі стрілами. Нахвісник і підстрижена «городками» грива коня – характерні етнографічні ознаки сарматської моди. Такі особливості знаходять паралелі в інших боспорських рельєфах, у розписах більш пізніх пантікапейських склепів 1872 р. і 1873 р., на монетах царя Савромата II, на пластині золотого погребального вінка Рескупоріда III, у графіті кінця II – першої половини III ст. н. е. з фортеці Ілурат (рис. 9). Стрижка гриви «городками» полягає в наданні їй форми у вигляді виступів або прямокутних зубців. У боспорському мис-

Рис. 6. Присвятний рельєф Трифона, сина Андромена, Танаїс, II ст. н. е. [10, рис. 28, с. 83]

Рис. 7. Теракотова статуетка вершника з Керчі, I–II ст. н. е. [10, рис. 30, с. 86]

Рис. 8. Надгробок Матіана, сина Заїдара, близько рубежу нашої ери [5, рис. 71, с. 162]

Рис. 9. Зображення катафрактарія у уламку штукатурки з Ілурату, кінець II – перша половина III ст. н. е. [10, рис. 31, с. 87]

тектві для зображення коней характерні просто коротко стрижені гриви. Вважається, що така манера стрижки з'явилася через поміхи, які нібито створювала довга кінська грива для вершників під час стрільби з лука [5, с. 162, прим. 15].

Подібні етнографічні деталі знаходимо в зображенні кінного вояка зі зброєносецем на фресці з пантікапейського склепу Анфестерія, сина Гегесиппа (рис. 10). До комплексу озброєння в даному випадку входять панцир, піка, довгий меч і лук. Виходячи з художніх умовностей розпису, боспорські автори якого не дотримувалися античних образотворчих традицій, а швидше відзеркалювали іранські релігійні і мистецькі уявлення, у склепі був похований представник аспургіанської знаті. Ще дві сусідні поховальні пам'ятки близькі до склепу Анфестерія за архітектурою, особливістю стилю і живопису: поховання, ймовірно, його брата – Алкіма, сина Гегесиппа, та склеп, відкритий у 1891 р. Склепи Анфестерія й Алкіма були споруджені в 10–30-х рр., а склеп 1891 р. – наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. I ст. н. е. Це означає, що аспургіани досить швидко адаптувалися до місцевих реалій, і на першому етапі саме вони надсилали загоны важкоозброєних вершників до боспорської армії, а пізніше стали основою і зразком для формування місцевих підрозділів катафрактаріїв.

Формування загонів катафрактаріїв із боспорських городян розпочалося дещо пізніше. Так, у сюжетах надгробних рельєфів із некрополів Пантікапея й інших боспорських міст до

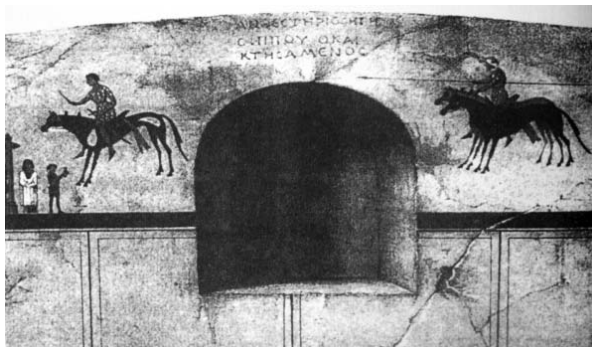

Рис. 10. Фреска з пантікапейського склепу Анфестерія, сина Гегесиппа [5, рис. 73, с. 164]

Рис. 11. Кінне зіткнення сарматських катафрактаріїв (праворуч) та важких боспорських вершників (ліворуч). Фреска зі склепу 1848 р., Керч. Друга половина I – початок II ст. н. е.

середини I ст. н. е. не відзначено жодних суттєвих змін у комплексі озброєння вершників і спорядженні коня. Втім, такі зображення не можуть слугувати єдиним надійним маркером еволюції військових знарядь: абсолютна більшість рельєфів не містить зображень померлого у важкому захисному обладунку. На думку В. Ф. Гайдукевича, «надгробні рельєфи зображували вояків не в похідно-побутових обставинах, а в парадному вигляді воїна-героя, переможця, що виступає перед глядачами без повного набору ратних обладунків» [8, с. 385]. Показовим тут є приклад фрески з пантікапейського склепу другої половини I – початку II ст. н. е. із зображенням бойового зіткнення сарматських важких вершників у конічних шоломах і довгих пластинчатих обладунках, озброєних довгими піками (контосами), з переможними боспорськими вояками. Останні не мають навіть шоломів, а наявність кольчуг під верхнім одягом можна лише припускати. При цьому на фресці показано принаймні трьох загинувших сарматів, яких не врятували їхні лускаті панцири та сегментні шоломи (рис. 11). Це героїзоване панно демонструє не бідність боспорської аристократії на військове спорядження, а бойову звитягу молодиків, зрівняну з мужністю міфічних героїв Еллади.

А. М. Хазанов, оцінюючи відносну кількість вершників із важким озброєнням у парфянському війську в I ст., вважав, що співвідношення мало бути 1 : 10 [14, с. 75]. Для порівняння: в сарматських могильниках I–II ст. із Закубання кожне друге воїнське поховання належало вершникові, кожне п'яте – катафрактарієві. Підрахунок серед боспорських надгробків із військовими сюжетами рельєфів із зображеннями вершників у супроводі зброєносців, яких, вірогідно, можна співвідносити з катафрактаріями, дає цифру близько 6 %. У розпису склепу Анфестерія вершника супроводжує зброєносець із довгим списом, який веде у повіді ще одного коня. На рельєфі надгробної стели Юлія Патія зображено вершника в гостроконечному шоломі з великим горитом за спиною, який тримає поводи другого коня, поряд крокує ще один кінь, а позаду – лоша.

Основну мау коней для боспорських вояків купували, вимінювали або захоплювали у сусідів-степняків. Це були переважно низкорослі степові коні з великою головою на короткій шийі, щільним тулубом і короткими ногами. Так, у сарматському похованні II–III ст. н. е. біля хутора Городського (Прикубання) висота коней у холці досягала 134–144 см. На думку фахівців, максимальний зріст степових порід коней сягав 154 см [5, с. 166]. Для катафрактарної кінноти вони, безперечно, не підходили. На більшості боспорських надгробних рельєфів і фресок коні, зображені дуже реалістично із дотриманням реальних пропорцій прототипу,

довгоногі і сухорляві аргамаки з невеликою головою і «лебединим» вигином шиї. Ці зображення досить близькі синхронним пам'яткам парфянського й бактрійського образотворчого мистецтва, що цілком узгоджується з думкою гіппологів про центральноазіатський вплив на розвиток елітного конярства у Північному Причорномор'ї.

Коні найкращих порід постачалися в армію царською стайнею, на існування якої вказує згадка посади начальника стайні (конюшенного, *επί του ιππωνος*) у присвяті 234 р. н. е. (КБН, № 942). У цьому відношенні цікаво, що іранське ім'я Аспург, яке носив фактичний засновник династії Тіберіїв Юліїв на Боспорі (10/11–38), як зазначає В. І. Абаєв, означало «той, хто має міцних коней». Можливо, на Боспорі, як і в царстві Селевкідів, існували кінські заводи, де вирощували племінних тварин, жили об'їждчики коней і люди, які навчали поводженню з важким вершницьким озброєнням (Strabo. XVI, 2, 10). Таких коней могли собі дозволити лише дуже заможні люди. Дж. Андерсон зазначає, що вартість скакуна доходила до 50 золотих монет, що складало до половини щорічного доходу не дуже заможної людини [1, с. 184].

Кінська узда рубежу ер та перших століть н. е. включала потиличний, налобний і нащочний ремені. Для неї характерні вудила, за конструкцією близькі до більш ранніх сарматських, але удосконалених. Вони включали гризла, що закінчувалися прямокутними рамками, і двокольчасті псалії, які дозволяли посилити вплив на коня за рахунок кріплення нащочного ременя до верхнього кінця псалія, а повіду – до нижнього. Таким чином, під час натягування повіду гризла тиснули не тільки на кути кінського роту, але і всю нижню щелепу коня, змушуючи його швидше підкорятися вершнику, що було дуже важливо в умовах швидкоплинного кінного бою. Подібний спосіб кріплення повіду ми бачимо на відомому графіті катафрактарія з міста Дура-Європос на Євфраті, в римській провінції Сирія (рис. 12).

Крім ефективного управління конем, у битві важкоозброєних вершників важливим була здатність утримуватися в сідлі при зіткненні з супротивником. За відсутності стремен (винайдених у Північному Китаї не раніше IV ст. н. е.) це ставало можливим у разі вдосконалення сідла, яке мало б забезпечити стійку «глибоку»

Рис. 12. Графіті з зображенням катафрактарія з Дура-Європос (Сирія) [5, рис. 74, с. 167]

посадку. Раніше, в скіфський час, були поширені м'які сідла з повстяним покриттям, відомі по знахідках у Великих Пазирецьких і Башадарських курганах, у могильнику Ак-Алаха 1 і 3. Вони являли собою дві зшиті разом подушки, щільно набиті травою і вовною. Свого роду каркас створювали невисокі луки, укріплені дерев'яними дужками. Їздити в таких сідлах було досить зручно, але надати можливості для удару списом вони не могли. Необхідну конструкцію було створено в азійському регіоні, від Монголії до Каспію, не пізніше I ст. до н. е. Так, у відомих Ноїнулінських курганах знайдено сідла з передніми і задніми дерев'яними лугами дугоподібної форми, з'єднаними квадратними в перетині паличками.

Поява жорсткого сідла пов'язується, отже, з гунами [5, с. 168–169]. Поширення такого типу сідла в античних центрах Північного Причорномор'я, серед яких лідерство, безумовно, належало Боспору, оцінюється фахівцями діаметрально протилежно. Н. І. Сокольський помічає на боспорських надгробках I–II ст. н. е. сідла з «твердою основою, лукою і задником». Натомість С. І. Вайнштейн та А. К. Амброс наполягають на поширенні тут виключно сідла м'якого типу. На сьогодні в історіографії вважається, що як не масове використання, то принаймні початок поширення сидел нового типу разом із озброєнням катафрактарія слід пов'язувати з аспургіанами [5, с. 169]. Так, на рельєфі стели Матіана, сина Заїдара, помітно, як спис вершника спирається на чітко показаний горизонтальний виступ сідла, що можливе тільки за наявності у нього дерев'яного каркаса. Інший тип сідла зображено на мармуровій стелі початку I ст. н. е. з могили синів Панталеонта з Горгіппії. На нижньому рельєфі зображено безбородого вершника з горитом зі стрілами і луком «скіфського» типу. В повіду він веде двох довгоногих коней із сідлами, що мають вертикальні виступи і злегка випуклу поверхню; при цьому у першого коня з-під сідла звисає попона зі схематично переданими складками (рис. 13.2). Паралелями тут виступають масивні парфянські сідла з вертикальними передніми і задніми виступами, відомі по теракотових статуєтках і рельєфах рубежу

Рис. 13. Мармурова стела Аполлонія та Антипатра, синів Панталеонта, з Горгіппії: 1 – верхній рельєф; 2 – нижній рельєф [5, рис. 75.2, с. 170]

нашої ери з храму Баалшамина в Сіа (рис. 14) та зі Старої Ніси. Ще один східний тип сідла – м'якого у вигляді вгнутої подушки з плавно піднятими округлими виступами – зафіксований на деяких боспорських фресках і надгробних стелах. Таке сідло могло використовуватися як вершниками в полегшеному обладунку, так і легкою кіннотою для маневреної стрільби з луку на повному ході. Тип сідла з т. зв. рогами отримує поширення в римській кавалерії, можливо, під час військових конфліктів із Парфією та завоювання Римом Галлії.

Реконструкція римського «рогатого» сідла з Валькенбурга в Голландії, запропонована П. Коннолі (рис. 15), дуже схожа з моделлю сідла, зображеного на рельєфі з постаменту мармурового надгробку першої половини I ст. н. е. Фаллона, сина Пофа, з Горгіппії (рис. 16). Схоже сідло із невисокими «рогами», ледь нахиленими наперед і назад, можна побачити в розпису першої камери керченського склепу, відкритого в 1841 р.

Більшість боспорських рельєфів із зображенням вершників, починаючи від I ст. н. е., демонструють своєрідний місцевий тип «глибокого» сідла, яке щільно прилягає до спини коня [5, с. 172]. У нього досить масивна передня частина, завершується яскраво вираженими округлими виступами, загнутими всередину по формі стегна і захищаючими нижню частину тулуба воїна [8, с. 389, рис. 64]. Шкіряні лопаті, що спускаються донизу в передній частині сідла, прикривають підпружний ремінь, щоб він не терся об ноги вершника. Задня частина сідла, якщо судити за теракотовою статуеткою вершника із шару середини III ст. н. е. на поселенні Артезіан або за фрагментом надгробку

Рис. 14. Зображення сідла з вертикальними виступами на парфянському рельєфі з храму Баалшамина в Сіа [5, рис. 76.2, с. 171]

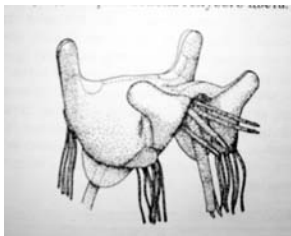

Рис. 15. Реконструкція римського сідла за П. Коннолі [5, рис. 77, с. 172]

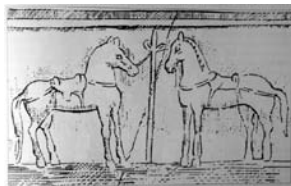

Рис. 16. Постамент надгробку Фаллона, сина Пофа, з зображенням осідланих коней. Горгіппія, I ст. н. е. [5, рис. 78, с. 173]

I–II ст. н. е. із зібрання Темрюкського музею (рис. 17; 18), являла собою високу вертикальну задню луку дугоподібної форми. Звичайне зображення сідла в профіль не дозволяє впевнено судити, чи були в задній частині прості вертикальні виступи («роги») або суцільна задня лука. Кріпилися боспорські сідла за допомогою нагрудного і підхвостового ременів, іноді прикрашених фаларами, і підпруги, зазвичай зображуваної такою, що виходить з-під ленчику; в даному разі вона мала кріпитися до дерев'яної основи.

Таким чином, судячи з конструкції сідла та зброї, зразків оборонної та наступальної зброї, що використовувалися в Північному Причорномор'ї з кінця I ст. до н. е., верхова справа й мистецтво кінного бою розвивалися на засадах місцевого переосмислення близькосхідних елементів у тісному зв'язку з розвитком кінноти степової зони Євразії.

Однією з дискусійних тем, пов'язаною з пізньоантичними катафрактаріями, є проблема т. зв. сарматської посадки, коли вершник нібито кидав поводдя (не слід забувати про відсутність у той час стремен) і розгортав корпус праворуч, тримаючи спис по один бік коня. Зображення такого типу посадки характерно як для боспорських рельєфів і розписів, так і для багатьох предметів образотворчого мистецтва значної частини середземноморського і близькосхідного регіонів кінця I тис. до н. е. – перших століть н. е. Реальність такої посадки захищають фахівці, яких умовно можна віднести до напрямку «візуалістів» – прихильників повної достовірності всього того, що ми бачимо на давніх зображеннях, адже стародавній митець, на відміну від нас з вами, міг бачити античних військових – своїх сучасників. Противники такого підходу (серед вітчизняних фахівців – відомий сарматолог, археолог О. В. Симоненко) підкреслюють істотну частку умовності давніх зображень: героїчну стилізацію образу вояка й театралізоване розгортання зображуваного обличчям і торсом в анфас до глядача. При-

Рис. 17. Уламок надгробного рельєфу I–II ст. н. е. з Темрюкського музею [5, рис. 79, с. 173]

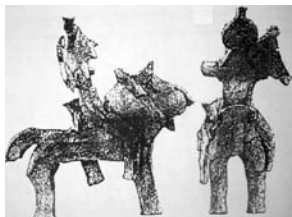

Рис. 18. Теракотова статуетка вершника з шару III ст. н. е. на городищі Артезіан у Кримському Приазов'ї (за Н. І. Винокуровим) [5, рис. 80, с. 174]

хильники підходу стилізації підкреслюють, що подібний спосіб зображення вершників властивий був переважно Східному Середземномор'ю (від Риму до Парфії і Сарматії) та зовсім не характерний для Центральної Азії, де важкоозброєні вершники-списоносці склали основу елітарних збройних формувань кочових й осілих етносів, порівняти хоча б зі знаменитою Орлатською пластиною (рис. 19)¹. Спеціальні експерименти, що проводилися від 1970-х рр., показали: щоб успішно діяти довгим списом, його потрібно або тримати однією рукою під пахвами, не випускаючи з другої поводи, або тримати спис правою рукою, тоді як у лівій, що спрямовує древко для нанесення більш точного удару, знаходяться поводдя (рис. 21; 22) [17, р. 334–337; 16; 13, рис. 55, 56, с. 83–84]. Проте прихильники візуалізму не зникли: до старих аргументів достовірності додається переконання, що сучасні учені-експериментатори більш далекі від справжнього мистецтва верхової їзди і верхового бою, ніж жінки і діти стародавніх цивілізацій.

Рис. 19. Орлатська пластина – різьблена кістяна прикраса пояса з зображенням центральноазіатських важкоозброєних вершників пізньоантичної – ранньосередньовічної доби (прорисовка А. Савіна); Орлатський могильник, Узбекистан, район Самарканда

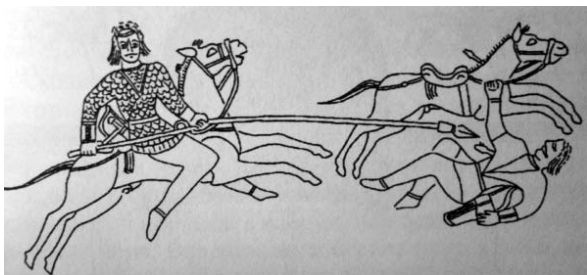

Рис. 20. Зображення на срібній посудині з поховання I ст. н. е. у с. Косика (Астраханська обл.)

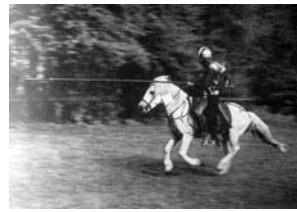

Рис. 21. «Сарматська» посадка за М. Юнкельманом [13, рис. 55, с. 83]

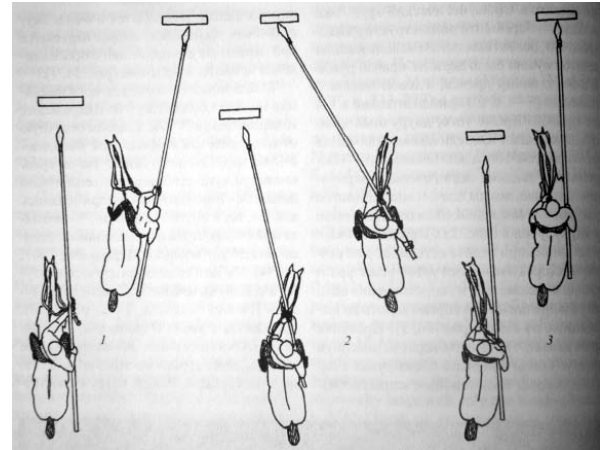

Рис. 22. Кінематика удару списом з коня: 1 – «сарматська» посадка за іконографічними джерелами; 2 – дворучний хват за М. Юнкельманом; 3 – одноручний хват під пахвами [13, рис. 56, с. 84]

Висновки. Основою збройних сил колоній Північного Причорномор'я практично завжди було громадянське ополчення. Свого значення ополчення громадян не втрачало і в римську добу. За повідомленням Діона Хризостома, вкрай напружена військово-політична ситуація навколо Ольвії наприкінці I ст. н. е. мала своїм наслідком істотну мілітаризацію життя громадянського колективу і плекання «героїчного етосу» – архаїчних ідеалів поведінки, зразком яких стали герої гомерівського епосу (Dio Chrys. XXXVI, 7, 9, 10, 14). Втім, зовнішній вигляд, одяг і зброя ольвіополітів того часу були вже далекі від стародавньої моди. У своїй «Борисфенітській промові» Діон, описуючи зустріч із знатним ольвійським юнаком Каллістратом, розповідає: «Він «прискакав звідкись із-за міста; ... на поясі у нього висів довгий меч – звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнутий по-скіфському, а на плечі у нього був накинутий легкий чорний плащ, як було в звичаях борисфенітів; вони воліють одягатися в усе чорне, наслідуючи приклад одного скіфського племені, що, як мені здається, від цього отримало в еллінів назву меланхленів («чорноризців»). ... Про нього казали, що він хоробрий на війні і багатьох савроматів або вбив, або взяв у полон...» (Dio Chrys. XXXVI, 7–8). Порівнюючи свідчення Поліена і Діодора Сицилійського про V–IV ст. до н. е. зі спостереженнями Діона Хризостома I ст. н. е., неважко побачити, як під впливом скіфо-сар-

матського світу еллінське громадянське ополчення міст Північного Причорномор'я трансформувалося від важкоозброєних піхотинців – гоплітів, що билися в щільному строю фаланги, до вершників.

Творче поєднання кіннотою античних держав Північного Причорномор'я еллінської і варварської традицій тривалий час дозволяло підтримувати порядок на своїх і підкорених теренах, а також відбивати зовнішні удари кочівників. Не слід також забувати, що чимало навколишніх варварських вождів перебували на службі або в союзі з боспорськими володарями. Постійно розвиваючи власні традиції та

регулярно оновлюючись у контактах із кочовим степом, давньогрецька кіннота протягом століть залишалася високоякісним знаряддям оборони і наступу.

Прийняті скорочення

Dio Chrys.	Діон Хризостом. Борисфенітська промова
Diod.	Діодор Сицилійський. Бібліотека
Strabo.	Страбон. Географія в 17 книгах
КВН	Корпус боспорских надписей

ПРИМІТКИ:

¹ На розписах боспорських склепів, танаїському рельєфі Трифона (рис. 6), двох римських надгробках і на церемоніальних посудинах із багатих сарматських поховань (Косика (рис. 20), Вербовський) зображення вершника виконані у прийнятому на той час каноні, названому Х. фон Галлем фронтальним. На відміну від пануючого до кінця еллізму грецького канону, за яким зображувався аттичний або короткий галоп з опорою коня на зігнуті задні ноги і з піднятими на різну висоту передніми, фронтальний канон з'явився в Пальмірі і Сирії в кінці I ст. до н. е. та отримав загальне поширення в I ст. н. е. Відповідно до нього все зображено умовно: вершник зі списом розгорнутий обличчям і плечима до глядача, поза коня не відповідає жодній із реально існуючих фаз галопа, обидві руки винесені на передній план і показані з однієї сторони коня (а на фресці пантікапейського склепу 1841 р. так показані ще й обидві ноги, що дає ефект сидячих «пожіночому» катафрактаріїв). Показово, що східносередземноморські катафрактарії цього часу, які зображені не на надгробках, наприклад графіті з Дура-Європос (рис. 12) та Ілурату (рис. 9), або центральноазіатські катафрактарії, які зображені не за античним фронтальним каноном, наприклад пластина з Орлатського могильника в Узбекистані, поблизу Самарканда, спис тримають однією рукою, а другою – поводдя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

- Андерсон Дж. К. Древнегреческая конница / Пер. с англ. М. Н. Серафимова. – СПб. Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 224 с. + [40 с.] ил. – (Серия «Res militaris»).
- Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1954. – 232 с.
- Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI–I вв. до н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2004. – 208 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IV).
- Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 254 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IX).
- Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. – СПб.: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 350 с. – (Серия «Historia Militaris»).
- Всадники войны. Кавалерия Европы / Д. П. Алексинский, К. А. Жуков, А. М. Бутягин, Д. С. Коровкин. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 487 с.
- Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история: Пер. с англ. [Текст] / Д. Вэрри. – М.: Эксмо, 2004. – 224 с.
- Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1949. – 623 с.
- Горелик М. В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – М.: Наука, 1993. – 349 с.
- Горончаровский В. А. Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени [Текст] / В. А. Горончаровский. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2003. – 224 с. – (Серия «Militaria Antiqua», II).
- Назаров В. В. Вооружение нижнебугских эллинов и варварские влияния [Текст] / В. В. Назаров // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тезисы докладов VII Международной научной конференции (17–21 мая 1994 г.). – Ростов-на-Дону, 1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://annales.info/life/mobcm07/mobcm07.htm#085>
- Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / Б. Г. Петерс. – М.: Наука, 1982. – 209 с.
- Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья [Текст] / А. В. Симоненко. – СПб.: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с. – (Серия «Historia Militaris»).
- Хазанов А. М. Военное дело сарматов [Текст] / А. М. Хазанов. – М.: Мысль, 1971. – 169 с.
- Черненко Е. В. Влияние военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья [Текст] / Е. В. Черненко // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного

Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 181–197.

16. Junkelmann M. Die Reiter Roms. – Teil III. – Mainz, 1992. – 277 s.; ill.

17. Markle III M. M. The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor // AJA. – 1977. – Vol. 81. – №. 3. – P. 323–339.

18. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. – Lodz, 1999.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2015

REFERENCES:

1. Anderson J. K. Drevnegrecheskaja konnitsa (Ancient Greek horsemanship). St. Petersburg, 2004. 224 p.
2. Blavatskiy, V. D. Oчерki voennogo dela v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Essays on military affairs in the antique states of the Northern Black Sea region). Moscow, 1954. 232 p.
3. Vinogradov, Yu. A. «Tam zakololsya Mitridat...»: Voennaya istoria Bospora Kimmerijskogo v dorimskuyu epochu (VI–I vv. do n. e.) («There Mithridates stabbed himself ...»: Military history of Cimmerian Bosphorus in the Pre-Roman era (VI–I centuries BC)). Moscow; St. Petersburg, 2004. 208 p.
4. Vinogradov, Yu. A. Schastlivyj gorod v vojne: Voennaya istoria Olvii Pontijskoj (VI v. do n. e. – IV v. n. e.) (Happy Town in the war. Military History Pontic Olbia (VI centuries BC – IV centuries AD)). St. Petersburg, 2006. 254 p.
5. Vinogradov Yu. A., Goroncharovskij V. A. Voennaya istoria i voennoe delo Bospora Kimmerijskogo (VI v. do n. e. – sredina III v. n. e.) (Military history and Military Skills of Cimmerian Bosphorus (VI centuries BC – the middle of the III centuries AD)). St. Petersburg, 2009. 350 p.
6. Vsadniki vojny. Kavalerija Evropy (Horseman of War. Cavalry of Europe). Moscow; St. Petersburg, 2005. 487 p.
7. Verry D. Vojny antichnosti ot greko-persidskich do padenija Rima: Illustrirovannaja istoria (War of antiquity of the Greco-Persian Wars to the Fall of Rome: An Illustrated History). Moscow, 2004. 224 p.
8. Gajdukevich V. F. Bosporskoe tsarstvo (The Bosporus Kingdom). Moscow; Leningrad, 1949. 623 p.
9. Gorelik M. V. Ouzhie drevnego Vostoka (4000–400 BC) (The weapons of Ancient East). Moscow, 1993. 349 p.
10. Goroncharovskij, V. A. Mezhdru Imperiej i varvarami: voennaya delo Bospora Kimmerijskogo rimskogo vremeni (Between Imperia and the Barbarians: Military Skills of the Bosphorus to the Roman period). Moscow; St. Petersburg, 2003. 224 p.
11. Nazarov, V. V. Vooruzhenie nizhnebugskich ellinov I varvarskie vlijanija // Mezhdunarodnye odnoschenija v bassejne Chernogo morja v drevnosti I srednie veka: tezisy dokladov VII Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii (17–21 maja 1994 g.) (The armament of the Greeks of the Lower Bug and barbaric influence // International relations in the Black Sea in ancient times and the Middle Ages: Abstracts of the VII International Conference (17–21 May 1994)). Rostov-on-Don. Regime to access: <http://annales.info/life/mobcm07/mobcm07.htm#085>
12. Peters, B. G. Morskoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Marine in the antique states of the Northern Black Sea). Moscow, 1982, 209 p.
13. Simonenko A. V. Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorja (Sarmatian horsemen of the Northern Black Sea coast). St. Petersburg, 2010. 328 p.
14. Khzanov A. M. Voенное дело sarmatov (Military Skills of Sarmatians). Moscow, 1971. 169 p.
15. Chernenko E. V. Vlijanie voennogo dela skifov na voенное дело antichnykh kolonij Severnogo Prichernomorja (Influence of military affairs in the Military Skills of the Scythians of ancient colonies of Northern Black Sea Coast) // Problemy grecheskoj kolonizatsii Severnogo I Vostochnogo Prichernomorja. Tbilisi, 1979. pp. 181–197.
16. Junkelmann M. Die Reiter Roms. – Teil III. – Mainz, 1992. – 277 s.; ill.
17. Markle III M. M. The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor // AJA. – 1977. – Vol. 81. – №. 3. – P. 323–339.
18. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. – Lodz, 1999.

Колесников Костянтин Миколайович – доктор історичних наук, доцент
Академія митної служби України
Адреса: 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Kolesnykov Kostyanty`n Mykolajovych – doctor of historical sciences, associate professor
Academy of customs service of Ukraine
Address: 8, Rogal`ova Str., Dnipropetrovsk, 49000, Ukraine
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru